

Liten hjälpreda för läsning och tolkning av historiska kartor och kulturlandskap

Version 15 2015-05-13
Geographica Antikva
Stefan Nilsson, kulturgeograf

Innehåll

- 2:.....Olika historiska kartor, urval
- 3:.....Sockenkartor från Värmland i Lantmäteriets arkiv
- 4:.....Liten kartografisk-historisk ordlista
- 5:.....Liten måtthistorisk ordlista
- 6:.....Liten kartografisk arkivförteckning
- 7:.....Att räkna skala på historiska kartor
- 8:.....Liten hjälpreda för historiska kartöverlägg
- 10:.....Källor, deras karaktär och åtkomst
- 11:.....Liten litteraturlista
- 12:.....Några internetlänkar
- 13:.....Protokoll för excerpering av historiska kartor

Olika historiska kartor, urval

Typ	Period	Skala	Täckning
Geometriska kartor (äldre)	1620-tal–1650-tal	1:5000, 1:4000, 1:3333 men även 1:2500, 1:2000, 1:1000; storskaliga	Inägomark med information om "övriga nyttigheter"
Geografiska kartor	1650-tal–1690-tal	Varierande, mest småskaliga	Varierande, från gård till socken till län
Geometriska kartor (yngre)	1700–1750-tal	Mest 1:4000; storskaliga	Gårdar, byar, socknar, län. Ofta hela ägoområden
Storskifteskartor	1750-tal–1820-tal	Inägor 1:2000 (tomtskalan) eller 1:4000 (åkerskalan), utmark 1:8000 (skogsskalan)	Inägomark detaljerat, även skogsmark, mer schablonmässigt
Enskifteskartor	1807–1827	Vanligen 1:4000, annars som föregående	Inägomark detaljerat, även skogsmark, mer schablonmässigt
Laga skifteskartor	1827–1926	Vanligen 1:4000, annars som föregående	Hela ägoområden, detaljerat, skogsmark schablonmässigt
Sockenkartor	1620-tal–1800-tal	Varierande; småskaliga	Varierande, från byar som punkter till detaljerat markinnehåll
Häradskartor	1600-tal–1800-tal	Varierande; småskaliga	Varierande, ofta innehållsrika med information om markslag, ägande, etc.
Länskartor	Fr.o.m. 1600-tal	Varierande; småskaliga	Varierande
Sverige kartor, etc.	Fr.o.m. 1600-tal	Varierande; småskaliga	Varierande

Bladindelade kartor

Namn	Period	Skala	Indelning	Innehåll
Häradskartans koncept: "Hembygdskartan"	1860-tal–1900-tal	1:20 000	Egen bladindelning. Ej alla län.	Byggnader, markslag, vägar, skiftesgränser och andra gränser, bynamn, vattendrag, anläggningar, etc.
Häradskarta	1860-tal–1900-tal	1:50 000, 1:100 000 (Norrländ)	Häradsvi, endast vissa delar av Sverige	Bostadshus, markslag, vägar, hemmansgränser och större gränser, vissa namn, vattendrag, anläggningar
Generalstabskarta, koncept	1880-tal–1920-tal	1:100 000	Endast vissa delar av Sverige	Bostadshus, inägo gränser, vägar, hemmansgränser och större gränser, bynamn, vattendrag, anläggningar, berg och höjder med streck *
Generalstabskarta	1860-tal–1920-tal	1:100 000, 1:200 000	Endast vissa delar av Sverige	Bostadshus, vägar, större gränser, vissa namn, vattendrag, anläggningar, berg och höjder med streck *
Topografiska kartan; "Gröna Kartan"; "Terrängkartan"	Från 1930-talet	1:50 000	619 blad över Sverige	Bostadshus, öppen mark/skog, vägar, större gränser, bynamn, vattendrag, anläggningar, höjddkurvor *

* Höjddkurvor och höjdmärkingar var före 1930-talet militär hemlighet och sattes sällan ut på civila kartor. På de militära kartorna hade olika höjdmärkingar dock funnits en längre tid.

Den flygfotobaserade ekonomiska kartan i skala 1:10 000 började tryckas under 1930-talet, och innehåller därför intressant historisk information, liksom flygfotona.

Bland intressanta storskaliga kartor bör också nämnas stadskartor från 1600-talet och framåt.

Sockenkartor från Värmland

I första hand har sockenkartorna från 1800-talets mitt tagits med i tabellen. I vissa fall har också andra kartor som bedömts som intressanta medtagits. I kolumnen "Sidor" anger siffrorna antalet kartsidor/antalet textsidor; ex: 1/39 = en karta med 39 textsidor i en beskrivning. Enstaka siffror anger endast kartsidor. Sockenkartorna från början av 1700-talet som finns för några av socknarna (= "Sockenkarta med beskr. över hemmanen") är mycket innehållsrika och sevärda, och innehåller stora mängder information även om torp, m.m.

Socken	Årtal	Sidor	Akt-nr.	Anm.
Boda	1850	1/39	R5-1:2	
By	1843	2	R12-1:1	
By	1848-49	1/29	R12-1:2	
Dalby	1720-21	6	R14-1:2	
Ekshärad	1849	4/23	R17-1:2	
Frykerud	1708-09	6/71	R21-1:1	Geom. karta över socknen m. beskr. över hemmanen
Frykerud	1852, 1855	1/22	R21-1:2	Rullad
Gillberga	1744	4	R24-1:1	
Gräsmark	1857-59	1/31	R28-1:1	
Gunnarskog	1702	7/23	R29-1:1	"GA några hemman"
Hammarö	1838-39	2	R32-1:2	"Sammandragskarta"
Huggenäs	1846	1/42	R34-1:2	
Högerud	1855-56	1/32	R35-1:1	
Kroppa	1600-tal	1	R43-1:1	"Karta över skogar lämpliga för timmertransporter till Norge"
Lysvik	1857	1/33	R47-1:1	
Långserud	1844-45	6	R48-1:1	"Geom. karta över Långserud och Svanskog socknar"
Mangskog	1702	4	R49-1:1	"Geom. karta över socknen" Beskr., se: R29-1:1
Nedre Ullerud	1706	6/99	R51-1:1	Sockenkartan med beskr. över hemmanen
Norra Finnskoga	1854-55	1/20	R53-1:1	
Norra Ny	1860	1/27	R54-1:1	
Norra Råda	1709-10	6/92	R55-1:2	Sockenkartan m. beskr. över hemmanen i Råda och Sunnemo socknar "omgjord" (?)
Ny	1851-60	1/27	R57-1:2	
Nyed	1847-51	1/161	R58-1:2	Sammandragskarta m. beskrivning
Ransäter	—	—	—	Se Övre Ullerud
Segerstad	1851	1/31	R63-1:1	Sammandragskarta m. beskrivning
Skillingmark	1850	1/45	R66-1:1	Sammandragskarta m. beskrivning
Stavnäs	1849	1/27	R67-1:1	Beskrivningen finns i nytryck
Stora Kil	1708-09	6/110	R68-1:1	Sockenkartan med beskr. över hemmanen
Stora Kil	1853	1/33	R68-1:3	
Sunnemo	1857	1/26	R71-1:2	
Södra Råda	1839	1/21	R76-1:4	
Trankil	1847-48	1/40	R78-1:1	
Varnum	1709-10	2	R81-1:1	Geografisk delineation
Värmskog	1852	1/37	R85-1:2	Beskrivningen finns i nytryck
Väse	1859	1/68	R86-1:3	Sammandragskarta m. beskrivning
Västra Ämtervik	1854	1/30	R87-1:1	Sammandragskarta m. beskr.
Ölme	1600-tal	2	R93-1:1	Geometrisk karta över socknen
Östra Fågelvik	1850	1/26	R98-1:2	Sammandragskarta m. beskrivning
Övre Ullerud	1707	9/135	R99-1:1	Sockenkartan m. beskr. över hemmanen

Liten kartografisk-historisk ordlista

- Backe:** Impediment, obrukbar mark; jämför *Backstuga* = 'bostad för jordlös placerad på obrukbar mark' (alltså inte nödvändigtvis nedgrävd i marken!).
- By:** Två eller flera *hemman* (eller, på vissa håll, även gårdar) med gemensamma skyldigheter och rättigheter, som samarbete i *gården*. Byn försvann som begrepp vid (enskifte och) laga skifte.
- Gård:** Del av *hemman*. Kan idag ungefär jämföras med fastighet.
- Gärde:** Mark som innesluts av en sammanhängande gärdesgård. Kan innehålla åker (= åkergårde), äng (= ängsgärde), båda (= åker- och ängsgärde) eller andra, lokala markslag. I en karta kan man förstå hur samarbetet fungerat i en by genom att se ägoblandning i gården. Ingår i gårdssystem.
- Hage:** Markstycke använt som betesmark för djur. Kan ibland specificeras för hästar, kalvar, får, grisar, etc.
- Hemman:** En skatteenhet, antingen ensamt eller ingående med andra hemman i en *by*. Kallas idag trakt (se också *by* ovan). Kunde bestå av flera *gårdar*. Storleken angavs i mantal (= hemmantal) som visade skattekraften.
- Inägor:** Brukad mark, vari ingår *åker*, *äng*, *hage*, *trädgård* och *tomt*. Kan vara belägen i skogsmark utan direkt koppling till bebyggelse, som exempelvis myrslogar. Ofta fanns en särskild hägnad mellan inägomarken och *utmarken*.
- Koncept:** Lantmätarens originalkarta eller ett utkast till en större karta, sammansatt av flera smådelar.
- Lycka:** Inhägnad, ofta mindre odling belägen på *utmarken*, till skillnad från *vret*.
- Renovation:** Kopia av *konceptkarta* (original), gjord efter kartans fastställande, oftast i två exemplar, ett till rikslantmäteriarivet och ett till den karterade byn eller gården.
- Odlingsmark:** Mark som är möjlig att odla upp, behöver ej vara eller ha blivit uppodlad. Kallas ibland också 'Röjningsmark', 'Nyodlingsmark' eller liknande.
- Skifte:** Delning av mark, fördelning mellan jordägare; jämför hammar-, bol-, sol-, teg-skifte etc.
- Småskalig:** Mindre skala än 1:10 000 (t.ex. 1:20 000, 1:50 000, etc.); "små detaljer".
- Storskalig:** Större skala än 1:10 000 (t.ex. 1:8000, 1:4000, etc.); "stora detaljer".
- Teg:** Del, remsa i *åker*, kan benämnas efter ägande eller brukande. Före jordreformerna låg ofta ägorna i *tegskiten*.
- Tomt:** Ofta läget för bebyggelsen i en by eller för en gård. Rymde ofta bostadshus och nödvändiga uthus. Kan också vara skilda från husen och endast fungera som ett markfördelningsinstrument: "tomt är tegs moder"; storleken på tomten speglar skattetalet för varje hemman i en by och ligger till grund för storlek på övriga ägor.
- Trädgård:** Mark kring bebyggelsen för odling av t.ex. kål, humle (= humlegård), hampa, äpplen etc. Kan ligga skilt från *tomten*.
- Utmark:** Ej odlad mark utanför *inägor*, använd för bete, jakt, fångst, fiske, täkt av timmer, gårdselvirke, näver, järn och en lång rad andra agrara och icke-agrara aktiviteter.
- Vret:** Litet *gårde*, ofta i anslutning till eller i utkanten av *inägor*.
- Åker:** Markstycke använt för sådd och skörd av säd, vallväxter och liknande grödor.
- Äng:** Naturligt gräsbeväxt markstycke använt för slåtter, sällan besädd eller gödslad. Kan vara torr = hårdvall eller fuktig = sidvall. Var ofta beväxt med lövträd = löväng, där de fallande löven hjälpte till att gödsla marken (återförde kväve).

Många ord och begrepp i kartprotokollen är dessutom dialektala.

Liten mätthistorisk ordlista

Längdmått:

- Aln:** Ursprungligen avståndet mellan fingertopparna och armbågen, känd från (minst) medeltiden. Fastställd 1665 som riksmått efter den s.k. Rydaholmsalnen till ca 0,6 meter (0,593784 m) eller 1/5 av en *stång* eller 1/3 av en famn. Innan dess fanns olika alnmått inom landet. Delades bl.a. in i *verktum*. Gällde till 1855.
- Fot:** Var 296,9 mm eller 1/100 av en *ref*. Delades in i bl.a. *tum*. Gällde 1855 – 1889.
- Mil 1:** En gammal svensk mil var 3600 stänger = 18 000 *alnar* = 36 000 *fot* = 10 688 meter. Indelades i 4 fjärdingsvägar om vardera 4500 alnar eller 2672 m. Gällde som riksmått från 1699 till 1855, innan dess olika mått inom landet.
- Mil 2:** Den svenska milen inom decimalsystemet var 360 *ref* = 3600 *stänger* = 36 000 *fot* och var således lika lång som den gamla milen (Mil 1), 10 688 m.
- Ref:** 1 *ref* = 29,69 meter. Delades bl.a. in i *stång*, *fot* och *tum*.
- Stång:** En 10-del av en *ref* = 2,969 m eller 10 *fot*.
- Tum:** En 10-dels *fot* = 29,69 mm eller 1/1000 av en *ref*. Gällde 1855 – 1889.
- Verktum:** En 24-del av en *aln* = 24,741 mm. Gällde till 1855.

Ytmått:

- Tunnland:** Ursprungligen ett mått på hur stor yta en tunna utsäde räckte till, vilket naturligtvis berodde på den som sådde. Fastställdes så småningom till ett fast mått. Ett tunnland = 0,4936 hektar; en hektar = 2 tunnland 0,8 kappland. Tunnlandet delades in i 32 *kappland* och i 56 *kannland*. Fanns från (minst) medeltiden till 1855. Vanligaste måttenheten på historiska kartor.
- Kvadratref:** Ett kvadratref var alltså 29,69 m x 29,69 m = 881,5 kvadratmeter. Används ibland på historiska kartor från perioden mellan 1855 – 1889.
- Hektar:** Enheten hektar kom till med metersystemets införande 1889. På historiska kartor från denna period delas ytorna i karttabellerna ofta in i ha – ar – m², där *ar* motsvarar 100 kvadratmeter; exempel: 14 ha, 2 ar, 12,65 m² = 14,21265 ha eller 14 212,65 m².

Rymdmått (för torra varor):

- Gilling:** Norrländskt hömått, som rymd mätte gillingen 6,28 kubikmeter och som hövikt var den 255 kg.
- Lass:** Hömått, där man skilde mellan vanligt lass = 340 kg, sommarlass = 213 kg och vinterlass = 425 kg.
- Parm, palm:** Ursprungligen en stor låda som användes för att mäta hömängd och som rymde 5,65 kubikmeter.
- Ryss:** Kallades också *kolstig* eller *läst* och rymde 12 tunnor eller ca 19 hektoliter. Användes på vissa håll som mått för hö.
- Skäppa:** Känd från (minst) 1200-talet och förbjöds i Sverige 1735. Storleken varierade inom landet mellan bl.a. 1/4 – 1/5 – 1/6 tunna. Fanns också som ytmått (ovan).
- Tunna:** Var 146,55 liter. Delades in i bland andra *kappe* = 1/32 tunna och *kanna* = 1/56 tunna. Jämför ytmått ovan. Gällde på olika håll och på olika sätt från (minst) medeltiden t.o.m. 1855. Senare räknades rymdmåtten ibland annat kubikfot och kubiktum innan metersystemet infördes 1889.

Liten kartografisk arkivförteckning

De fysiska kartarkivens roll har förändrats påtagligt det senaste decenniet. Lantmäteriet har scannat samtliga sina historiska kartor och arkivlagt dem på Riksarkivet i Arninge. Samtidigt har Lantmäteriets webbsöktjänst för historiska kartor förbättrats betydligt. Där kan man nu bl.a. söka via karta eller avancerad sökning i tre arkiv: *Lantmäteristyrelsens arkiv* (motsvarar länskontorens), *Lantmåterimyndigheternas arkiv* (motsvarar deras gamla forskningsarkiv) samt *Rikets Allmänna kartverks arkiv* (med Generalstabskartan, Häradsökonomiska kartan och Ekonomiska kartan). Därifrån söker man sig vidare på län, socken m.m. Man får oftast söka i vart och ett arkiv för sig, eftersom alla träffar inte kommer fram via t.ex. sökning på karta.

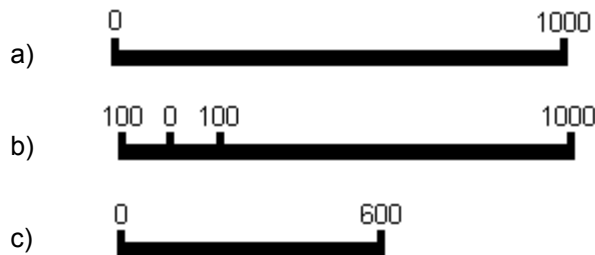
- [**Lantmåterimyndighetens länskontor** (Karlstad): Hade (mest) originalkartor med tillhörande handlingar. Originalen innehåller ofta mer information än kopiorna men kan vara mer svårlästa och "fula". Arkiven har i flera fall brunnit (Karlstad 1865) och därför är äldre kartor än så ofta borta. Allt gammalt är nu flyttat till Riksarkivet.
- [**Lantmåteriverkets forskningsarkiv i Gävle** (f.d. Lantmåteristyrelsens arkiv): Hade den största samlingen historiska kartor i landet, ca 220 000 stycken, från 1500-talet och framåt. Numera är det flyttat till Riksarkivet men Lantmåteriet tillhandahåller fortfarande forskningstjänster på förfrågan. www.lantmateriet.se.
- [**Riksarkivet** (Stockholm/Arninge): Här finns en mängd kartor av olika slag från hela landet och även utlandet, från 1600-talet och framåt. *Okänt om och hur man får kopiera kartor*. www.ra.se; via Riksarkivets hemsida når man också *Krigsarkivet* och de olika *Landsarkiven*.
- [**Krigsarkivet** (Stockholm): Krigsmakten har under århundradena använt kartor och de har ofta varit militära hemligheter. Krigsarkivet innehåller både civila och militära kartor från 1500-talet och framåt. Man har karterat exempelvis trupptransportvägar från förläggningsplatser till försvarsanläggningar (t.ex. från Karlstad till Eda skans) med transporthinder särskilt utmärkta (t.ex. färjesund, m.m.). Man har också varit mån om att ha noggranna kartor över gränser och gränstrakter; det finns bl.a. en mycket vacker kartserie som visar svensk-norska gränsen från mitten av 1700-talet. Arkivet är sämre strukturerat än Lantmåteriets och man bör veta på förhand vad man vill ha.
- [**Landsarkiven**: För Värmlands del ligger landsarkivet för västra Sverige numera i Karlstad, på *Arkivcentrum* i Vårdskolans gamla lokaler bredvid sjukhuset. Landsarkivet har både originalkartor och kopior från 1600-talet och framåt. Dock finns få sammanställningar av vilka kartor som finns i arkivet, varför en överblick är svår att få. Mer material finns på Landsarkivet i Göteborg; gå via www.ra.se
- [**Kungliga biblioteket** (Stockholm): KB har en närmast fullständig samling av svenska tryckta kartor samt en mängd olika handritade kartor, från 1500-talet och framåt. För de handritade saknas dock en sammanställd översikt, varför det är svårt att få veta exakt vad som finns. www.kb.se

Fler arkiv innehållande kartor finns i Sverige och Värmland, t.ex. kommunarkiv, privata arkiv, gårdsarkiv, läns museernas arkiv, länsstyrelsernas arkiv, universitetens och högskolornas arkiv, hembygdsföreningars och lokala museers arkiv, med flera. Det är dock okänt vilka typer av kartor som finns i dessa arkiv, hur de är organiserade och vilken tillgänglighet som finns till dem. Det är inte ovanligt att man träffar på skifteskartor i original ute i byarna.

Det finns även ett fåtal webbplatser på Internet som visar historiska kartor; de listas ej här p.g.a. mediets snabba förändringar; använd lämplig sökmotor (t.ex. www.google.com) för att hitta sådana.

Att räkna skala på historiska kartor

De historiska kartorna har nästan alltid skallinjaler. Hur dessa är indelade beror lite grand på när kartan upprättades: före 1855, 1855-1889 eller efter 1889. Oftast kan skallinjalen vara graderad från a) 0 – 1000 alnar men kan också vara b) -100 – 0 – 100 – 1000 alnar eller kanske bara c) 0 – 600 alnar eller på något annat sätt. Ibland kan också lantmätaren, eller den som gjort renovationen, ha ritat skallinjalen fel så att måtten inte stämmer. Ibland kan också skalan anges i fot, men då räknar man 2 fot = 1 aln. Eventuella fel på skallinjalen och om den är mätt i aln eller fot måste man noga kontrollera innan man börjar mäta skalan.

När man kontrollerat hur skallinjalen ser ut kan man mäta den med en linjal. På kartor där 1000 alnar (eller 2000 fot) motsvarar

- 17,8 cm är skalan 1:3333
- 14,8 cm är skalan 1:4000
- 11,8 cm är skalan 1:5000
- 7,4 cm är skalan 1:8000
- 5,9 cm är skalan 1:10 000.

Observera också att det papper som kartorna är gjorda på ofta har krympt någon procent, så det kan slå fel på någon millimeter på ovanstående mått.

Liten hjälpreda för historiska kartöverlägg

Att göra historiska kartöverlägg är inget man lär sig på kort tid; man måste göra ett antal dylika innan man börjar komma underfund med hur det fungerar. Däremot kan man med enkla medel få en uppfattning om förändringen i ett område utan att vara proffs på kartöverlägg.

Det är dock bra att från början använda sig av delar av den "professionella" metoden, såsom symbolerna (nedan) och sättet att schablonmässigt ta ut information från den historiska kartan. Vid handritade kartöverlägg tar man aldrig med all information som originalkartan innehåller, det blir för rörigt och dessutom kan man då lika gärna kopiera (fotografera) originalet.

Avritning – kalkering

Heist skall man ha halvgenomskinlig (dyr) ritfilm men smörpapper går också bra (eller Over Head-film). Man lägger denna ovanpå den historiska kartan med en skyddsplast mellan och ritar med en mjuk blyertspenna (OH-penna för OH-film). Man ritar bara sådan information man tror sig få nytta av: tomt, hus, åker, äng, hage, vatten(drag), vägar, hägnader, gränser, etc. Man kan hoppa över lantmätarens känsla för symbolik i norrpilar, skallinjaler och sådant; ta hellre ett (dia-)foto av detta. Använd inga färger, även om originalet är färggrant. Ta även här hellre ett foto av kartan – utan blyt.

Textläsning

För att tolka och rätt kunna förstå och informationen i den historiska kartan måste man också läsa texten i det tillhörande protokollet. Nästan ingen karta blir förståelig utan informationen i texten. Denna kan vara på samma blad som kartan eller på egna blad. Här bör man koncentrera sig på det man vill ha: ägare, skattetal, sammanlagd åkerareal, ängsavkastning eller ängsareal, gränspunkter, övrig intressant information. Man kan hoppa över den detaljerade informationen om arealer och graderingar av mark, etc.

Förminskning – förstoring

Efter avritningen måste skalan på det kalkerade papperet anpassas till den karta man vill jämföra emot: ekonomiska kartan i skala 1:10 000, gula kartan i skala 1:20 000 eller vad man tänker använda. Detta sker professionellt genom förminskning eller förstoring på ritfilm hos företaget Arkitektkopia eller för hemmabruk på OH-film i en kopiator. Observera att kopiatorer förvränger bilden något, mest utåt kanterna, så OH-kopian blir inte exakt som originalet.

Några skaltips:

Original	Jämförelsekarta	Original → Modern	Modern → Original
1:4000	1:10 000	till 40% (-60%)	till 250%
1:4000	1:20 000	till 20% (-80%)	till 500%
1:8000	1:10 000	till 80% (-20%)	till 125%
1:8000	1:20 000	till 40% (-60%)	till 250%

Bakgrundskarta

Sedan har man en kartkopia i samma skala som den karta man vill jämföra emot. Vanligaste jämförelsekartan brukar vara den ekonomiska kartan i skala 1:10 000 från 1960-70-talen. Denna trycks dock inte längre men enstaka exemplar kan finnas att köpa på Lantmäterimyndigheten i Karlstad eller Lantmäteriet i Gävle, antingen som färglagd eller svartvit (färglagd är såklart bäst). Priset är ca 100 kronor. Det går också att beställa en ny utskrift i färg av önskat sådant kartblad till en högre kostnad.

Rektifiering

Lantmäteritekniken har gått framåt sedan 1628, så geometrin i de gamla kartorna är inte densamma som idag. Detta innebär, att trots att det är samma område som karterats, passar det inte riktigt in på dagens karta. Därför behöver dessa geometriska felaktigheter korrigeras – detta kallas *rektifiering*. Felen är främst tre: skalfel (fel avstånd mellan två mätpunkter), vinkelfel (en del i kartan ligger i fel vinkel mot en annan del) och rena felritningar (lantmätaren har slarvat eller glömt eller så har den som gjort renovationen gjort det).

Om man nöjer sig så, kan man utesluta följande avsnitt och nöja sig med att se förändringen genom att lägga på sin kopierade karta. Vill man få en geometriskt mer korrekt historisk karta, går man vidare. Rektifieringen går till så, att man lägger först upp bakgrundskartan och fixerar denna på bordet med tyngder. Ovanpå denna lägger man sin förminskade kartkopia; man lägger den löst. Sedan lägger man på en ny film eller ett smörpapper eller OH-film som man ska rita den färdiga kartan på; fixera den gärna genom att tejpa den mot bordet. På denna ritar man nu, fortfarande i svartvitt, med tusch.

Genom att flytta den mellanliggande lösa kartkopian runt på bakgrundskartan kan man se, var de geometriska felen finns och vilka områden som stämmer överens med dagens. Bäst att relatera mot är tomt och åker, eftersom de var viktigast; sämst är vatten. Sen läggs den rätt vid ett område, gärna uppe till vänster om man är högerhänt, och ritar in detta på den översta ritfilmen. Sen fortsätter man att flytta det lösa bladet rätt, område för område, och ritar in dem på det fasta ritlagret tills den rektifierade kartan är klar – man har en geometriskt korrekt historisk karta.

Liksom en historisk karta är tämligen stum utan text, är ett historiskt kartöverlägg stumt utan en jämförelse med verkligheten, ute i fält. Den rektifierade kartan kan man därför samkopiera med bakgrundskartan och få ett överlägg att ta med sig ut i fält; här brukar en OH-film ge det tydligaste resultatet, oavsett om man använt ritfilm tidigare. Samkopieringen görs lämpligast i färg på någon kopieringsfirma, t.ex. Arkitektkopia, men fungerar även i svartvitt (kopiator).

Symboler

Både vid rektifieringen och vid kalkeringen använder man sig av samma symboler (nedan; tagna ur Tollin 1991 sidan 71).

	åker
	äng
	skog
	mossmark
	bygräns
	sockengräns
	hägnad
	vattendrag
	väg
	markslagsgräns åker - äng
	- " - äng - skog
	gård, torp / lada
	bebyggelse
	kyrka
	vattenkvarn / väderkvarn
	gränssten / gränsröse
	grind
	gärdeslag
	källa
	fågata

Källor, deras karaktär och åtkomst:

Källtyp	Karaktär	Åtkomst
Fornlämningar	Lämningar efter mänskliga aktiviteter, som är permanent övergivna, och där brukningssättet inte längre finns. Sträcker sig från äldsta tid men omfattar alltmer yngre lämningar. Skyddade i lag. Övriga kulturminnen, omfattas ej av fornminneslagen.	Fornminnesregister (Raä*, Lst*, länsmuseum). Kulturminnen (Skogsvårdsstyrelse)
Ortnamn	Benämningar på områden och boplatser. Ofta förvanskade från äldre tid, vilket kräver tolkning av äldre skrivelser. Hör delvis samman med områdets och bosättnings ålder, kan dras bakåt till forntid, ovisst dock hur långt – varierar.	Ortnamnsböcker, allmänna och regionala. SOFI*, Landsarkiv, bibliotek, m.m.
Diplommaterial	Medeltida brev och skrivelser, ibland sammanställt i bokform under nutid. Behandlar mest medlemmar ur högre samhällsskikt: adel, präster, stormän/-kvinnoor etc. De värmländska diplomerna sammanställda av Nilsson 1995.	Riksarkiv (original), enskilda arkiv, ev. landsarkiv. Bibliotek, Raä*, m.m.
Skattelängder	Kameral redovisning av bönders skattskyldighet. Börjar på 1500-talet, i vissa fall även under medeltid. För Värmland första kända 1503, även Gustav Vasas jordebok 1540.	Finns ibland publicerade under 1900-talet. Bibliotek, internet m.m.
Mantalslängder	Redovisningar av antalet (skattskyldiga) individer, gårds-/hushållsvis, sockenvis. Kvalitet och omfattning varierar. 1600-talet och framåt.	Riksarkiv (original), landsarkiv (mikrofilm), internet.
Kyrkböcker	Prästers bokföring över födda, döpta, gifta, avflyttade och döda. Generellt från 1600-tal och framåt, ibland senare, ibland tidigare. Yngre kyrkböcker ej allmänt tillgängliga.	Riksarkiv (original), landsarkiv (mikrofilm), internet.
Domböcker	Dokumentation över rättssaker som förekommit vid härads- och landsting. Generellt bevarade från 1600-tal och framåt, i enstaka fall även 1500-tal.	Riksarkiv (original), landsarkiv (mikrofilm), ibland publicerade under 1900-talet. Bibliotek m.m.
Kartor	Stor- (små områden, stora detaljer) och småskaligt (större områden, mindre detaljer) kartmateriel från Lantmäteriets tillkomst 1628 fram till nutid, enstaka äldre kartor. Exempel kan vara geometriska jordeböcker från 1640-talet med skaplig täckning, samt olika skifteskartor från 1700- och 1800-tal. Under 1900-tal även detaljerade fastighetsdata, som register och på karta.	Lantmäteriet, dels huvudkontoret i Gävle (sökbart via internet), dels regionkontorens arkiv. Landsarkiven. Enskilda arkiv.
Statistik	Central bokföring i mer omfattande, standardiserad form. I vissa fall redan under 1700-talet, oftast dock från slutet av 1800-talet.	SCB* (sökbart via internet, Lst*, Landsting, kommuner, m.m.)
Landskapsdata	Central och regional insamling av diverse landskapsdata, främst genom Länsstyrelserna. Tillhandahålls som både tabeller/databaser och GIS-material.	Lst-GIS*, KSLA*

* Raä = Riksantikvarieämbetet, www.raa.se; Lst = Länsstyrelserna, www.lst.se;

Lst-GIS = Länsstyrelsernas GIS-material, gis.lst.se; SOFI = Språk- och Folkminnesarkivet, www.sofi.se;

SCB = Statistiska Centralbyrån, www.scb.se; KSLA = Kungl. Skog- & Lantbruksakademien,

www.ksla.se

Liten litteraturlista

Följande böcker är några få exempel på litteratur, som kan vara bra att ha eller kul att läsa när man håller på med historiska kartor, eller är intresserad av kulturhistoria, landskap och jordbrukshistoria. Från universitet, museer, m.m. finns mängder av litteratur, skrifter, läroböcker m.m. i olika ämnen.

Albert W Carlsson 1993: *Med mått mätt. Svenska och utländska mått genom tiderna*. Andra utgåvan. LTs förlag Stockholm. ISBN 91-36-03157-7

Niklas Cserhalmi 1997: *Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap. Bygd & natur årgång 78 nr 6 1997. Sveriges hembygdsförbund. Stockholm. ISSN 0345-7982*

Leif Gren 1997: *Fossil åkermark. Äldre tiders jordbruk – spåren i landskapet och de historiska sammanhangen*. Fornlämningar i Sverige 1. riksantikvarieämbetet. Stockholm. ISSN 1102-3929 ISBN 91-7209-081-2

Ulf Jansson 1993: *Ekonomiska kartor 1800-1934. En studie av småskaliga kartor med information om markanvändning*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. ISBN 91-7192-877-4

Ulf Jansson 1998: *Odlingssystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Meddelanden nr 103. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet. ISSN 0585-3508 ISBN 91-7153-738-4

Lars O. Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös 1993: *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*. Tredje reviderade upplagan. LTs förlag Stockholm. ISBN 91-36-03155-0

B.M.P. Larsson, M. Morell & J. Myrdal (red.) 1996: *Lärobok i agrarhistoria. 2:a utvidgade provupplagan*. Avdelningen för agrarhistoria. Institutionen för landskapsplanering, Ultuna. Sveriges lantbruksuniversitet. Uppsala.

Myrdal, J. (red.): *Det svenska jordbrukets historia*. Band 1-5. Natur och Kultur/LTs förlag, i samarbete med Nordiska museet och Stiftelsen Lagerberg. Stockholm.

Halvar Nilsson 1995: *De värmländska medeltidsbrev*. Centrum för historisk-filosofisk forskning. Arbetsrapport 95:11. Höskolan i Karlstad.

Stefan Nilsson 2004: *praktik för landskapsanalys*. I Katarina Schough & Lennart Andersson (red.): "om geometodologier, kartvärldar, världskartor och rumsliga kunskapspraktiker." Karlstad University Studies 2004:68. ISBN 91-85335-37-1

Bengt Pamp 1988: *Ortnamnen i Sverige*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap serie B nr 2. Andra upplagan. Lund. ISBN 91-44-01535-6

Rosell, E. 1981: *Värmländsk medeltid i ortnamnspektiv*. Press Förlag. Karlstad. ISBN 91-7400-131-0

SOV: *Sveriges ortnamn, ortnamnen i Värmlands län. 1920-tal till 1984*. Ortnamnsarkivet i Uppsala.

Ulf Sporrang 1996: *Odlingslandskap och landskapsbild*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. ISBN 91-7192-998-3

Jan Paul Strid 1993: *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. ISBN 91-7192-883-9

Clas Tollin 1991: *Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. ISBN 91-7192-819-7

Mats Widgren (red.) 1995: *Äganderätten i lantbrukets historia*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8. Nordiska museet. Stockholm. ISSN 1103-4874 ISBN 91-7108-397-9

Några Internetlänkar

- **www.lantmateriet.se** – Lantmäteriets hemsida. Här finns bl.a. kartsök och ortnamnsök, flygfoton, historiska kartor m.m. Sök direkt på <http://historiskakartor.lantmateriet.se>
- **www.raa.se** – Riksantikvarieämbetets hemsida, med mängder av historisk information, fornminnesregister, ortnamn, kartor (t.ex. http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/landskap/digitala_historiska_kartor.html), byggnader, arkiv, bibliotek, bokhandel m.m.
- **www.riksarkivet.se** – Riksarkivets hemsida, med allt om vad det innehåller. Härifrån nås även Krigsarkivet och Landsarkiven. Har en särskild sida om digitalisering av 1600-talets geometriska jordeböcker (<http://www.riksarkivet.se/geometriska>).
- **www.scb.se** – Statistiska Centralbyråns hemsida med mängder av olika slags statistik, från en bit bakåt i tiden (minst 1800-tal).
- **www.eniro.se** eller **www.hitta.se** – Svenska webbplatser med kartsökning, vägbeskrivningar, flygbilder etc.
- **earth.google.com** – Google Earth, webbplats för satellitbilder m.m.
- **maps.google.se** – Google Maps, webbplats för karttjänster
- **idahlggen.scienceontheweb.net/start/** – Ingvar Dahls hemsida med sammanställningar av olika äldre skriftliga källor för Värmland: skatteboken 1503, jordeboken 1540, mantals- och andra längder från 1600-talet, ortnamn, m.m. (rekommenderas! Men trög att ladda...).
- **www.foark.umu.se/folk/** – "Folkräkningen 1890", en digitalisering av den folkräkning som gjordes i Sverige 1890. Fem län finns digitalt lagrade och sökbara, däribland Värmland (www.foark.umu.se/folk/s/Sok.asp)
- **www.varmlandsmuseum.se** – Värmlands Museums hemsida, arkiv, bilddatabas (via hemsidan), bibliotek m.m.
- **www.varmlandsmuseum.se/1/1.0.1.0/87/1/** – Torsby Finnskogscentrums hemsida, arkiv, databaser, kartor, bibliotek m.m.

Reservation för förändringar.

Protokoll för excerpering och läsning av historisk karta

Län: _____ Aktnummer: _____ Reg.enhetens namn: _____

Härad: _____ Arkiv: _____ Hemmansnummer: _____

Socken: _____ Ekonomisk karta: _____

Aktens beskaffenhet: _____ Förvaring: _____

Förrättningsman: _____ Skala: _____

Aktanmärkning: _____ Karteringsår: _____ Fastställd år: _____

Fotograferad: Dia Papper Digitalt Scannad: Ja Nej Filnamn: _____

Bebyggelse och kamerala uppgifter

Bebyggelsens form: _____

Antal hemman, jordnatur: _____

Antal åbor,
hemmansdelar, storlek: _____

Fredings- och gårdssystem, markanvändning

Antal gårdar: _____

Åker, tnl. ; Årligt utsäde: _____

Svaljord, lindor, tnl: _____

Äng, tnl. Hö, mått: _____

Tegskifte: _____

Sädssystem: _____

Ägoskifte: _____

Övriga markslag: _____

Övrig bebyggelse: _____

Övriga anläggningar: _____

Kommentarer: _____

 Forts.

Protokoll och överlägg

Protokoll av, datum: _____

Avritning av, datum: _____

Överlägg av, datum: _____

Handritat eller digitalt: _____ Rektif., filnummer: _____

Förvaras: _____